

16. Закон Республіки Польща «Про самоврядування повітів і воєводств» від 5 червня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csi.org.ua/www/?p=868>

17. Децентралізація освіти та реформа міжбюджетних відносин мають узгоджуватися між собою // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень від 5 березня 2001 року. – № 99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/pub/files/32/20/nl_ukr_20010305_0099.pdf

* Сорока Світлана Вікторівна – доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри місцевого самоврядування, регіонального розвитку та політичної аналітики Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

* Плевак Світлана Миколаївна – аспірант кафедри місцевого самоврядування, регіонального розвитку та політичної аналітики Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

УДК: 32: 351: 1-22 (477)

Сергій Щербина *

МОДЕРНІЗАЦІЯ МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

У статті досліджено проблемні питання у сфері формування державної політики з метою визначення орієнтирів сільського розвитку та пріоритетних напрямів соціально-економічних трансформацій в аграрному секторі України.

Ключові слова: аграрний сектор, державна політика, електронне урядування, сільський розвиток, механізм державного управління.

Щербина С. В. Модернизация механизма формирования государственной политики Украины в сфере сельского развития.

В статье исследованы проблемные вопросы в сфере формирования государственной политики с целью определения ориентиров сельского развития и приоритетных направлений социально-экономических трансформаций в аграрном секторе Украины

Ключевые слова: аграрный сектор, государственная политика, электронное правительство, сельское развитие, механизм государственного управления.

Shcherbyna S. V. Modernization of formation mechanism of Ukraine's public policy in the rural development sphere.

The article rises some important issues in the sphere of public policy formation aimed on determining of rural development goals and trends of social and economic transformations in agrarian sector of Ukraine.

Keywords: agrarian sector, public policy, e-government, rural development, mechanism of public administration.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Умови поглиблення євроінтеграційних процесів вимагають формування нової моделі управління сільським розвитком, адаптованої до світових стандартів, що посилює їх роль у соціально-економічній трансформації України. Розвиток сільських територій відбиває певне коло специфічних відносин, що становлять систему державотворення. У зв'язку з цим відродження села є обов'язковою передумовою подолання кризових явищ у вітчизняному аграрному секторі, та підвищення його конкурентоспроможності з метою вирішення проблем повноцінного забезпечення населення України продуктами харчування.

Для модернізації механізму державного управління у сфері сільського розвитку актуальним є вирівнювання внутрішньорегіональних та міжрегіональних дисбалансів (у тому числі між міськими та сільськими територіями), але цей напрям потребує значних фінансових, управлінських

та інституціональних ресурсів. Чинний Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 1990 р. досі залишається чи не єдиним нормативно-правовим актом, який визначає реальні заходи щодо соціального розвитку села, надаючи перелік першочергових організаційно-економічних і правових заходів, які мають бути реалізовані на сільських територіях. Але, на жаль, він не виконується у повній мірі, тому потребує подальшого доопрацювання. Актуальність статті зумовлена поступальним формуванням механізмів та інструментів реалізації державної аграрної політики у контексті сільського розвитку та їх адаптація до існуючих або перспективних стратегій розвитку аграрного сектору України.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасному мінливому глобальному світі відбувається пошук не тільки прикладних теорій управління аграрним сектором, а й загальної теорії управління, яка могла б служити ідейно-філософською базою сучасного управління аграрною сферою. У цьому контексті деякі автори відзначають необхідність появи принципово нової парадигми державного управління у сфері сільського розвитку в XXI столітті. Протириччя між глобальними чинниками, можливостями держави і необхідністю забезпечення національної ідентифікації зумовлює перспективу формування національних концепцій аграрного менеджменту та державного управління аграрною сферою, які могли б інтегрувати кращі зразки національного і зарубіжного управлінського досвіду.

Теоретико-методологічні аспекти державної політики у контексті сільського розвитку знайшли певне висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, основи теорії державної аграрної політики у контексті формування механізмів сільського розвитку висвітлено в роботах Бородіної О., Прокопи І., Остапко Т., Міхаліни І., Бугрія М. та інших. Важливі аспекти державної політики, націленої на реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі, знайшли відображення в роботах Латиніна М. та Юрчишина В.

У процесі визначення пріоритетів державної політики України виникла необхідність дослідити їх вплив на соціально-економічні трансформації в аграрній сфері у контексті сільського розвитку. Всюочергуцеобумовлює визначення передумов становлення конкурентоспроможного вітчизняного аграрного сектору, що сприятиме нарощуванню економічного потенціалу України. Дослідниками недостатньо уваги приділялось систематизації напрямів соціально-економічних трансформацій сільських територій та формуванню ефективного механізму реалізації державної аграрної політики України у контексті сільського розвитку, пріоритетом якої є зростання агропромислового виробництва на основі єдності економічних та соціальних інтересів сільських громад.

Цілі дослідження. Метою статті є аналіз державної політики України у сфері аграрного та сільського розвитку в сучасних умовах соціально – економічних трансформацій. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: 1) модернізація механізму формування державної політики аграрного та сільського розвитку для вирівнювання внутрішньорегіональних та міжрегіональних дисбалансів; 2) формування механізму державного управління у сфері впровадження технологій електронного уряду для адміністрування програм державної підтримки аграрної сфери та сільського розвитку; 3) визначення напрямів соціально-економічних трансформацій з метою сталого розвитку сільських територій.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Чинний Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (від 17.10.1990 р. № 400-ХІІ) досі залишається чи не єдиним актом, який визначає заходи державної політики щодо соціального розвитку села, надаючи перелік першочергових організаційних, соціально-економічних та правових заходів, які мають бути реалізовані на сільських територіях. Зокрема, мінімальний розмір державних централізованих капіталовкладень, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу (АПК), має становити не менше 1 % ВВП. Ці асигнування мають бути спрямовані на будівництво об'єктів невиробничого призначення у сільській місцевості в обсягах не менше 50 % державних капіталовкладень, передбачених цією статтею. Проте вищезазначений Закон не виконується, особливо в частині

надання переваги селу у порівнянні з містом щодо витрат у розрахунку на душу населення. Це стосується таких соціальних сфер, як спорудження житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водозабезпечення і електропостачання, введення в експлуатацію комунальних об'єктів, а також у забезпеченні належного медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного та торговельного обслуговування села.

Відповідно актуалізується необхідність тіснішої міжвідомчої координації на найвищому рівні роботи центральних органів виконавчої влади, які відповідають за галузі, тією чи іншою мірою причетні до розвитку сільських територій. Ці галузі використовують їх як просторову і ресурсну базу економічної діяльності, надають адміністративні та інформаційні послуги населенню. Така координація можлива через створення при Кабінеті Міністрів спеціальної агенції сільського розвитку, очолюваної віце-прем'єр-міністром. Подібне передбачене, зокрема, й у підрозділі 14 розділу II Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, де в загальних рамках йдеться про потребу утворення при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку сільських територій [1].

Реальним кроком до посилення інституційного забезпечення сільського розвитку на рівні центральних органів виконавчої влади стало утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку сільських територій як тимчасового консультативно-дорадчого органу при Кабінеті Міністрів України (постанова уряду від 27 грудня 2008 р. № 1124). Основним його завданням є забезпечення координації діяльності міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади та наукових установ, пов'язаних з виконанням Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. Очолює цю координаційну раду міністр Міністерства аграрної політики та продовольства, що цілком закономірно з огляду на те, що зазначене Міністерство є державним замовником та основним стейкхолдером, а Міністр – керівником Програми. Водночас діяльність згаданої Міжвідомчої координаційної ради може послужити пілотним проектом для опрацювання форм і методів державного регулювання сільського розвитку на більш віддалену перспективу, а сама Рада – стати прообразом згаданої вище урядової інституції з розпорядчими, а не з консультативно-дорадчими функціями.

Разом з тим в бюджетних асигнуваннях, якими розпоряджається Міністерство аграрної політики та продовольства України має, з одного боку, істотно збільшитись обсяг коштів для притаманних цьому Міністерству завдань сільського розвитку, а саме на диверсифікацією діяльності і доходів зайнятих в аграрному секторі, консультативно-дорадчі послуги, навчання і підвищення кваліфікації кадрів, а з іншого, має зрости частка підтримки тих виробників сільськогосподарської продукції, які найбільшою мірою забезпечують відтворення суспільних благ та забезпечення зайнятості сільського населення [2].

У ході формування організаційно-економічних механізмів фінансування сільського розвитку, головними розпорядниками яких є різні центральні органи виконавчої влади, доцільно скористатися принципами побудови програми «LEADER», широко використовуваної в країнах, що входять до Європейського Союзу (ЄС). Серед цих принципів пріоритетним є територіальний підхід, який передбачає активну участь членів сільської громади в ухваленні пріоритетних для неї рішень. Важливим напрямком є локальне партнерство, реалізація заходів якого здійснюється через групи локального розвитку. До цих заходів відноситься інноваційна діяльність, створення мережі зв'язків та міжрегіональне співробітництво, інтегрованість поглядів і дій, фінансування місцевого розвитку. Цікавим у підході «LEADER» є дотримання усього комплексу перелічених принципів і створення ініціативних груп локального розвитку, які безпосередньо взаємодіють з сільським населенням та іншими партнерами з реалізації відповідних програм і проектів.

Незважаючи на прагнення до забезпечення динамічного розвитку всіх регіонів ЄС, здійснення політики згуртованості серед країн-членів, що базується на рівних умовах життя, все ж таки гальмується внаслідок ідентифікації значної частки його територій як менш розвинених. Такі сільські регіони відрізняються від міських та урбанізованих значною різницею у рівнях доходу населення та дисбалансом у розвитку з територіями, що динамічно розвиваються [3].

Вирішення негативних проявів цієї ситуації і потребувало тривалості процесу реформування спільної аграрної політики (САП) ЄС, яка сфокусована на проблемах сільських територій. З огляду на це з 1 січня 2007 р. Європейський парламент ввів у дію пакет законів,

які регулювали питання сільського розвитку на період 2007–2013 рр.: Закон ЄС про підтримку сільського розвитку та Стратегію сільського розвитку на програмний період 2007–2013 рр. [4]. Відповідно урядове регулювання підтримки сільського розвитку забезпечувалось через Європейський сільськогосподарський фонд сільського розвитку (EAFRD). Зміст цих законів традиційно продовжує основні положення політики сільського розвитку у ЄС, основу для яких було закладено на зустрічі міністрів сільського господарства країн ЄС 26 червня 2003 р. у Люксембурзі.

Слід зазначити, що окремі елементи підходу «LEADER», присутні в механізмах державної підтримки розвитку територій, якими по суті є затверджені Кабінетом Міністрів України Порядки надання та використання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на виконання різноманітних інвестиційних проектів, будівництво газопроводів та газифікацію населених пунктів, будівництво, реконструкцію і ремонт автомобільних доріг комунальної власності тощо. Як правило, ці документи передбачають спрямування коштів на конкретні об'єкти (територіальний підхід), формування переліку об'єктів за участю органів місцевого самоврядування, об'єднання фінансових ресурсів з різних джерел (висхідний підхід).

Проте ці механізми забюрократизовані, опираються на адміністративні мережі, а процедура отримання підтримки не спонукає до активізації місцевих громад та мобілізації ресурсів територій. Окрім адаптації до вітчизняних умов зарубіжних підходів, при цьому необхідно сповна використати український досвід розв'язання соціально-економічних проблем села окремими територіальними громадами, сільськогосподарськими підприємствами та цілими адміністративними районами. При цьому не слід нехтувати позитивними прикладами реалізації в Україні ряду пілотних проектів міжнародної технічної допомоги [5].

Отже, з огляду на вищевикладене соціально-економічна ситуація в сільській місцевості вимагає посилення державної регіональної політики в Україні, яка передбачатиме передачу регіонам значної частини функцій щодо вирішення проблем комплексного розвитку, зменшення диференціації розвитку сільських територій шляхом розробки та поєднання регіональних та цільових програм державної підтримки [6]. Крім того формування прозорої моделі управління розвитком сільських територій, адаптованої до світових стандартів, фінансова автономія сільських і селищних громад та їх представницьких органів дозволить вирішити нагальні проблеми прискорення інтенсивного розвитку агропродовольчого комплексу, що сприятиме підвищенню рівня життя сільського населення.

Це стане поштовхом раціональному використанню природних ресурсів, що позитивно вплине на підтримання екологічної надійності сільських територій. В умовах загострення економічної кризи до пріоритетних напрямків сільського розвитку слід віднести покращення демографічної ситуації, забезпеченню повної зайнятості сільського населення, поліпшення добробуту селян та розширення асортименту та якості адміністративних послуг, що вони отримують. Аналізуючи проблеми і перешкоди впровадження електронного уряду (далі е-уряд) в світі та в Україні науковці зазначають, що питання електронного уряду в наш час набувають все більшої актуальності. Це зумовлено, з одного боку, всебічними процесами формування інформаційного суспільства, вимогами сучасного суспільного розвитку, а з іншого – прагненням більшості держав світу стати більш конкурентоспроможними в мінливих умовах економіки, заснованої на знаннях. Збільшується кількість прихильників ідеї, що розвиток е-уряду може бути зручним тактичним заходом адміністративної реформи, переходом до інформаційного суспільства або до суспільства знань [7].

Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) дозволяють збирати, аналізувати, обробляти інформацію та передавати її з одного місця до іншого. Аналогічний обмін інформаційними потоками вже сьогодні використовує не лише бізнес та окремі громадяни, але й держава. Повномасштабне і послідовне впровадження технологій електронного уряду для регулювання аграрного сектору економіки дозволяє за короткий час підвищити ефективність та результативність заходів аграрної політики за рахунок забезпечення прозорості у сфері земельних відносин, адміністрування програм державної підтримки АПК та сільського розвитку.

Упровадження е-уряду значно поліпшить такі низькі на сьогодні оцінки України за складовою інституцій в Індексі глобальної конкурентоспроможності. На думку представників

Європейської Комісії, впровадження е-уряду є ефективним щодо оподаткування, контролю за державними витратами та ефективності державного регулювання. У межах Індексу глобальної конкурентоспроможності ВЕФ цей інструмент здатний позитивно вплинути на більшість складових конкурентоспроможності передусім, вибудовуючи стосунки «держава-бізнес».

На думку представників аграрного бізнесу, у сільських регіонах спостерігається низький ступінь використання ІКТ для підвищення якості державних послуг у сфері регулювання виробничої сфери та сільського розвитку. Йдеться, наприклад, про необхідність зменшення термінів розгляду заявок і звернень, зниження кількості помилок, впровадження нових онлайн послуг, підвищення прозорості влади. Незважаючи на низькі оцінки бізнесу з ефективності застосування ІКТ у держсекторі, Уряд починає реалізовувати ініціативи, спрямовані на поліпшення цієї ситуації. На Рисунку 1. визначено складові ефекту від впровадження електронного урядування для прискорення сільського розвитку.

Рис. 1. Ефект від впровадження Е-урядування для прискорення сільського розвитку.

Водночас порівняно з іншими країнами агропромислові підприємства України надають істотно меншого значення ІКТ у створенні нових бізнес та організаційних моделей. Нехтування науково-технічним прогресом в інформаційній сфері призводить до відставання аграрного сектору економіки України від своїх аналогів високорозвинутих країн світу. Світовий досвід показує, що ініціатива впровадження е-уряду зазвичай надходить від держави. Цей процес в основному розпочинається з впровадження міжвідомчих мереж електронного документообігу і завершується переходом до електронного формату широкого спектру різних сервісів взаємодії держави з бізнесом і громадянським суспільством [8, с. 42].

Для ефективного впровадження технологій е-уряду потрібен відповідний рівень розвитку і використання інформаційно-комунікативних технологій органами влади, аграрним бізнесом і сільськими громадами. В Україні досить давно функціонує єдиний портал державних послуг (nc.gov.ua), через який користувач може подати звернення в електронному вигляді, але після того, як звернення потрапляє до держустанови, його роздруковують, і документ уже подорожує від одного кабінету чиновників до іншого у паперовому вигляді. Швидкість та принципи обробки його такі самі, як і в роботі з паперовими документами. Як наслідок цей портал не отримав популярності ані серед сільських мешканців, ані серед представників агробізнесу.

Успішний проект е-уряду здатний зробити національне господарство конкурентоспроможним, поліпшивши якість та ефективність роботи державних інституцій. На жаль, не розвиваються технології на рівні сільської ради, тому оцінки розвитку е-уряду низькі майже в усіх сільських громадах України. При цьому відсутні типові проектні рішення, які б дозволили «тиражувати» успішний досвід окремого проекту по країні. Державні проекти в цій сфері поки що обмежуються відкриттям Центрів адміністративних послуг, які де-факто є заміниками «єдиного вікна» і не використовують будь-які міжвідомчі мережі для прискорення документообігу і контролю за зверненнями громадян.

Реальний короткостроковий ефект від впровадження е-уряду в аграрній сфері України – це істотне підвищення ефективності та якості функціонування державних інституцій, залучених у його регулювання, зменшення витрат на утримання галузевих органів державного управління, зменшення витрат агробізнесу на взаємодію з державними інституціями [9]. Автоматизація процесів у десятки разів збільшить швидкість, операційну і фінансову ефективність щодо взаємодії держорганів між собою, з агробізнесом та сільськими громадами. Ефект може бути помітний уже впродовж першого року від початку реалізації широкомасштабного загальнодержавного проекту з впровадження е-уряду в АПК України, адже сучасні інформаційні системи запроваджуються досить швидко.

Одним із напрямів державного регулювання сільського розвитку є визначення обсягів бюджетних коштів, які спрямовуються на підтримку економічної діяльності, соціальної та інформаційної інфраструктури. До важливого напрямку відноситься поліпшення доступу населення до базових послуг, включно з налагодженням організаційно-економічних механізмів їх ефективного використання. Необхідно виокремити потреби сільських громад в бюджетах міністерств регіонального розвитку і будівництва, транспорту і зв'язку, праці і соціальної політики, освіти і науки та охорони здоров'я. Варто зазначити, що подібне завдання ставилось і розв'язувалось і в інших країнах. Так, у Канаді у 1997 р. була запропонована схема міжвідомчої координації з розвитку сільських регіонів, яка отримала назву «Канадське сільське партнерство». Серед іншого передбачалось, що в плануванні діяльності всіх федеральних відомств, а також у всіх федеральних програмах повинен бути присутній так званий сільський компонент.

Становлення сільського розвитку, як одного з напрямів суспільного прогресу і соціально-економічної політики держави, передбачає зміну його інституційного середовища. До останнього відносять сукупність писаних і неписаних норм та правил, яких дотримуються члени людських спільнот на сільських територіях, адміністративні чи громадські організації, виробничі формування, для яких ці спільноти є об'єктом впливу або соціальною базою функціонування. Зміни мають відбуватися і в системі органів, установ і організацій, які справляють вплив на зазначене середовище. Перехід до сталого сільського розвитку рідко поєднується з системою господарювання, орієнтованою на отримання максимальної вигоди будь-якою ціною, і в якій

закладені механізми збагачення багатих та зубожіння бідних. Критерій вигоди у сільському розвитку повинен узгоджуватись з принципом партнерства та соціального компромісу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Можна зробити висновок стосовно того, що уданий час Україні потрібна нова державна політика сільського розвитку, яка б мала стратегічний та системний характер, соціальну спрямованість та відповідала принципам збалансованого розвитку. На цьому шляху, насамперед, необхідно визначитися з поняттям та сутністю політики сільського розвитку, оскільки в Україні поки що не розроблений єдиний понятійний апарат прийняття рішень з аграрної політики у контексті розвитку сільських територій.

На наш погляд, давно назріла необхідність здійснити комплексну ревізію підходів, сформулювати цілісну та зрозумілу концепцію державного управління з урахуванням відмінностей аграрної політики та політики сільського розвитку. Відтак, розробити базові стратегічні документи та на цій основі систематизувати та реформувати законодавче забезпечення державних програм, механізмів та інструментів державної підтримки та стимулювання сільського розвитку. Для того, щоб проблеми сільського розвитку не стали другорядними, як це траплялось в останні роки, коли пріоритетним напрямом було зростання агропромислового виробництва за рахунок державної підтримки в першу чергу великотоварних сільськогосподарських підприємств, слід створити відповідні органи державного управління на центральному та регіональному рівнях, або у складі Міністерства аграрної політики та продовольства, або створивши окреме відомство, відповідальне за сільський розвиток. У центрі такого реформування має, нарешті, опинитися людина – простий сільський мешканець, благополуччя якого має стати головною метою нової державної політики України в аграрній сфері.

Список використаних джерел:

1. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minagro.kiev.ua/page/3800
2. Бородіна О. М. Теоретичні та прикладні аспекти сільського розвитку / О. М. Бородіна, І. В. Прокопа // Теорія, політика та практика сільського розвитку/ за ред. д-ра екон. наук. чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної, д-ра екон. наук. чл.-кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К, 2010. – С. 8-58.
3. Юрчишин В. В. Проблеми і перспективи посткризового відновлення: глобальна економіка та Україна: Монографія / В. В. Юрчишин. – К. : Заповіт, 2012. – 228 с.
4. Council Decision of 20 February 2006 on Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013), 2006/144/EC. – Official Journal of the Europe Union. – 25.2.2006. – L 55/20-29.
5. Shcherbyna S. Mechanisms of Providing Conditions for Sustainable Development of Cooperative Associations in Ukraine's Agro-Industrial Sector / S. Shcherbyna // Identity and Memory in Post-Soviet Ukraine: Monograph. – Kyiv: Dukh i Litera, 2009. – P. 450-463.
6. Латинін М. А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання : Моногр. / М. А. Латинін. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – 320 с.
7. Осташко Т. О. Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ / Т. О. Осташко, Л. Ю. Волощенко, Г. В. Ленінова; відпов. ред. В. О. Точилін; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 208 с.
8. Проблеми та перешкоди на шляху електронного уряду: світовий та вітчизняний досвід / С. Чукут // Державне управління в Україні: реалії та перспективи: Зб. Наук. Пр. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – с. 190.
9. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України № 2982 від 18.10.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

* Щербина Сергій Володимирович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри управління національним господарством та економічної політики Національної академії державного управління при Президентові України.